

Mladen Lazić¹
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet
Jelena Pešić²
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet

Originalni naučni članak
UDK 316.422:316.356.4(4)
323.1:316.42(4)
Primljeno: 02.03.2015.
DOI: 10.2298/SOC1503357L

UTICAJ MODERNIZACIJE NA KOMPONENTE NACIONALNOG IDENTITETA U SAVREMENIM EVROPSKIM DRŽAVAMA

Effects of Modernization on Components of National Identity in Contemporary European States

APSTRAKT: *U članku se analiziraju stavovi stanovništva o važnosti osnovnih komponenti nacionalnog identiteta – kulturne, askriptivne i civilne – dobijeni u istraživanju sprovedenom u 17 evropskih zemalja (projekat INTUNE). Nastojeći se utvrditi valjanost hipoteze da procesi modernizacije jačaju prisustvo civilne komponente i vode slabljenju askriptivne i kulturne komponente. Stoga se utvrđuju razlike u karakteristikama identiteta koje postoje između zemalja sa specifičnim istorijskim nasleđem (dužina demokratskog poretka, preovlađujuća religijska denominacija i etnički sastav), posebnim strukturalnim karakteristikama (društveni proizvod po stanovniku, nivo urbanizacije, procenat imigrantskog stanovništva, procenat univerzitetski obrazovanih), kao i značaj različitih individualnih karakteristika (pol, starost, obrazovanje). Iako je osnovna hipoteza potvrđena, podaci sugerišu da su posledice pomenutih činilaca (ekonomske, političke i kulturne) modernizacije vidljive samo do određenog stepena razvoja, iznad kojeg njihov uticaj slabi. Najsnažniji uticaj na prisustvo civilne komponente ima ekonomski činilac (GDP percapita). Iako civilna komponenta identiteta najviše oblikuje nacionalni identitet u istraživanim zemljama, druge dve komponente – askriptivna i kulturna – i dalje su prisutne, što postojeće nacionalne identitete čini hibridnim.*

KLJUČNE REČI: nacionalni identitet, askriptivne/kulturne/civilne komponente, modernizacija, komparativno istraživanje

ABSTRACT: *The article presents the results of an analysis of attitudes of population in seventeen European countries on the importance of components of national identity – cultural, ascriptive and civic – based on the data collected in a survey (INTUNE project). The hypothesis that modernization processes influence*

1 mlazic@f.bg.ac.rs

2 jlpesic@f.bg.ac.rs

the strengthening of the civic component as well as the weakening of ascriptive and cultural components is being checked. Differences in identity formation between countries with specific historical legacies (democratic tradition, dominant religious denomination, and ethnic composition) and structural characteristics (GDP per capita, level of urbanization, migration rate, and tertiary education attainment rate) is being analyzed, as well as the significance of different individual predictors (such as gender, age and university education). In addition to the confirmation of the basic hypothesis, the results suggest that the modernization effects of examined factors (economic, cultural and political) are visible only up to a certain level of development, whereupon they tend to decrease their influence. The strongest influence on the strength of civic components is recorded with an economic factor – GDP per capita. Although civic components proved to be dominant in shaping the national identities across the examined countries, the other two traits – ascriptive and cultural – do not disappear, testifying to the still existing hybrid nature of national identity.

KEYWORDS: National identity, ascriptive, cultural, civic components, modernization, comparative research

1. Uvod

Cilj naredne analize je da se utvrdi stepen rasprostranjenosti tri komponente nacionalnog identiteta (civilne, askriptivne i kulturne) među stanovnicima sedamnaest evropskih zemalja, a potom i da se empirijski proverí mogući deterministički uticaj različitih činilaca koji predstavljaju indikatore dostignutog stepena modernizacije na rasprostranjenost ovih komponenti. Analiza se zasniva na uporednim podacima prikupljenim u 17 evropskih država, u okviru projekta INTUNE (Integrated and United: A quest for Citizenship in an 'ever closer Europe'), koji je bio posvećen istraživanju promena u prirodi i karakteristikama shvatanja državljanstva koje su posledica proširenja i produbljivanja odnosa unutar EU. Prikupljanje podataka obavljeno je u dva talasa (2007. i 2009. godine), na dve različite vrste uzoraka: jedan su činili pripadnici političke, ekonomske (u prvom talasu) i medijske elite (u drugom talasu), a drugi je predstavljao reprezentativan nacionalni uzorak stanovništva. Za ovu analizu korišćeni su podaci prikupljeni na uzorku stanovništva, u drugom istraživačkom talasu, u svih 17 zemalja.

2. Pojmovno-hipotetički okvir analize

Analiza koja sledi zasniva se na dve opšte pretpostavke: o komponentama nacionalnog identiteta; i o istorijskim uslovima u kojima se on oblikovao i, zatim, menjao (vidi više u Smith, 1991, 2009; jasno je da je, takođe, prihvaćena i Smitova

treća pretpostavka o istraživačkoj plodnosti pojma identiteta; suprotno stanovište vidi u Malešević, 2001, 2006). Entoni Smit (Anthony Smith) je jasno povezoao karakteristike nacionalnog identiteta s načinom na koji je nacija konstituisana. Teritorijalni tip nacije predstavlja osnovu civilnog identiteta, dok se demotski identitet gradi na etničkom tipu nacije (Smith, 2009: 41–60). Demotski identitet sadrži askriptivne i kulturne komponente (etničko poreklo, jezik, kolektivna sećanja, mitove itd.; zajedničko im je to što su određene substantivno), dok se civilni identitet zasniva na državljanstvu, poštovanju zakona i sl. (formalne komponente). S druge strane, ako su početne istorijske pretpostavke nastanka nacija bile suštinski različite (birokratska inkorporacija nasuprot vernakularnoj mobilizaciji), tokom vremena, a posebno zbog učinaka modernizacije (jačanje nacionalne države, uključujući rast državne administracije, vojske, obrazovnog sistema, sredstava masovne komunikacije itd., zajedno s jačanjem kapitalističke tržišne ekonomije), „početna” osnova identiteta se menja, i to tako što raste uticaj uslova koji podstiču širenje i učvršćivanje civilnih (formalnih) komponenti. Naime, nacije koje su duže vreme „učvršćene” u okvire nacionalne države (bez obzira na to na koji su se način oformile), sve su snažnije podvrgnute logici reprodukcije državnih aparata, kao i univerzalizujuće tržišne ekonomije, što jača one komponente identiteta koje osiguravaju njihovu nesmetanu reprodukciju. A to su upravo civilne komponente, ili transformisane kulturne komponente (a među njima je najvažniji jezik, koji je, nakon što je učinjen „službenim”, zadobio karakteristike kako substantivne tako i formalne komponente identiteta).

Treba, međutim, imati na umu i činjenicu da neke kulturne komponente identiteta pripadaju istorijskim pojavama „dugog trajanja” – kao što je ideja zajedničkog etničkog porekla – dok je druge preuzela i reprodukuje ih država (na modifikovanoj osnovi, kao u slučaju jezika). Rezultat tog dvostrukog procesa je sledeći: nacionalni identitet se u savremenim nacionalnim državama pojavljuje kao raznovrsna i promenljiva mešavina pomenutih komponenti (Smith 2009).

Treba, takođe, imati u vidu i to da je većina rasprava o karakteristikama nacija i nacionalnih identiteta zasnovana na teorijsko-istorijskim argumentima (razvijenim tokom rasprava o pojedinim nacionalnim državama, ili na osnovu uporednih istorijskih istraživanja), kao što je slučaj sa Smitom, Gellnerom (Gellner, 1983), Hobsbaumom (Hobsbawm, 1990), ili na mikrosociološkim studijama, koje polaze od pretpostavke da je nacionalni identitet pojava vezana isključivo, ili primarno, za individualnu svest ili delanje (Brubaker, 2004; Bonikowski, 2013). Argumenti u ovom tekstu oslanjaju se na empirijske nalaze dobijene velikim uporednim empirijskim istraživanjem, što znači da se prihvata još jedna Smitova teza, o tome da je shvatanje nacije kao „realne zajednice” teorijski legitimno (Smith, 2009: 13–14).

Pojam nacionalnog identiteta, kako se ovde shvata, označava osećanje, koje deli veći broj pojedinaca, da trajno pripadaju nekoj nacionalnoj grupi zbog specifičnih svojstava koje dele s drugim pripadnicima grupe, a po kojima se istovremeno razlikuju od pripadnika drugih nacionalnih/etničkih grupa (Wesolowski, Slomczynski and Dubrow, 2010). Poreklo tog osećanja nije u pojedincu već u grupi s kojom se identifikuje, saglasno hipotezi o naciji kao

„realnoj zajednici”. Ono izvire iz potrebe nacionalne grupe za stabilnošću njenih odnosa s drugim takvim grupama, koje se i same definišu na isti način, prema odgovarajućim kriterijumima. Da bi zadovoljila tu potrebu, grupa usvaja (ili, u drugoj teorijskoj paradigmi: „konstruiše” – up. Anderson, 1991) određene „vrednosti”, koje predstavljaju specifične „odlike” zajedničke svim članovima, po kojima se razlikuju od članova drugih grupa. Te različite grupe predstavljaju se kao „drugi”, koji su različiti i potencijalno sukobljeni s „nama”. Razlikovanje i potencijalna sukobljenost predstavljaju nužne elemente identiteta, koji je po svojoj suštini relacioni pojam (Devereux, 1978).

* * *

Analiza koja sledi počiva na pretpostavci da se procesi modernizacije (u okviru kojih jačanje nacionalne države, u kojoj se regulacija odvija na osnovu liberalnih principa, predstavlja jedan od najvažnijih aspekata) odvijaju uporedo i povezano sa širenjem civilnih komponenti nacionalnog identiteta, i opadanjem važnosti kulturnih i askriptivnih komponenti. Ovde se neće razrađivati opšta pretpostavka o tri komponente nacionalnog identiteta – askriptivnoj, kulturnoj i civilnoj – jednostavno zato što je ona bila ugrađena u istraživački instrument kojim su prikupljeni podaci (pa je tako apriorno zadata). Pomenuće se samo to da se u analizi pretpostavlja kako su askriptivna i kulturna komponenta vrlo bliske (ili su barem to početno bile), zato što su sadržinski definisane i postavljene tako kao da su inherentne pripadnicima određene nacije, nepromenljive (ili teško promenljive), te stoga karakteristične za demotski tip identiteta. Nasuprot tome, civilne komponente, koje su formalno definisane, bitno su različite od prethodnih, i to tako što ih svako može steći odnosno promeniti, i karakteristične su za civilni tip identiteta.

S obzirom na to, početna hipoteza u analizi mora biti trivijalna: sve tri komponente identiteta široko su prisutne među ispitanicima u svim istraživanim zemljama, što znači da je nacionalni identitet hibridan. Drugim rečima, mora se pretpostaviti da su, na ovom analitičkom nivou, razlike između pripadnika različitih nacija ograničene na to koliko su različite komponente identiteta prisutne. Tek se u sledećem koraku analize pojavljuje složeniji istraživački problem, a to je: koji činioci dovode do varijacija u raširenosti pojedinih komponenti. Stoga će se u tekstu nastojati ispitati hipoteza o modernizaciji, kao činiocu koji stvara kontekstualne uslove, relevantne za formiranje identiteta, koji se razlikuju u pojedinim zemljama.

Naime, ako su početni istorijski uslovi za oblikovanje nacija i nacionalnih identiteta bili različiti, istorijski procesi tokom 19. i 20. veka – a pre svega modernizacija – postepeno su smanjivali te razlike i u znatnoj meri izjednačili opšte političke, ekonomske i kulturne preduslove za reprodukciju nacionalnih identiteta (naravno, ovo se prvenstveno odnosi na evropske države, u kojima je izvedeno istraživanje na čije se rezultate oslanjamo).³ Jasno je, pri tom, da se u

3 To ne znači da se prihvata „modernističko” stanovište prema kojem je nastanak nacija (samo) rezultat kapitalističkog razvoja. Ovde se tvrdi da proces kapitalističkog razvoja (dominacija univerzalizujuće tržišne ekonomije, uspon nacionalnih država, organizovanih na osnovu

okvirima jednog sociološkog istraživanja ne može analizirati mnogo činilaca koji mogu da utiču na preoblikovanje komponenti identiteta. Mogu se, međutim, izdvojiti neki od tih činilaca, koji su „reprezentativni” za osnovne podsisteme – ekonomski, politički i kulturni – u kojima se odvija proces modernizacije, i pokušati utvrditi da li su, i u kojoj meri, ti činioci (bili) relevantni za nejednako prisustvo određenih komponenti identiteta među pripadnicima različitih nacija.

Kad je o modernizaciji reč, mora se imati na umu ogromna količina literature o tom istorijskom procesu, što čini svaki pokušaj da se ona u ovom tekstu detaljnije predstavi promašenim. Umesto toga, jednostavno će se najsažetije izložiti ovde korišćeno shvatanje tog pojma. Deskriptivno rečeno, modernizacija je višedimenzionalan proces, koji uključuje socijalnu diferencijaciju (Smelser, 1967), stvaranje društva masovne potrošnje (Rostow, 1960) – što znači univerzalnu industrijski i, zatim, postindustrijski utemeljenu tržišnu ekonomiju (s tendencijom stalnog ekonomskog rasta, širenja urbanizacije i dramatičnog ubrzavanja komunikacija itd.), politički poredak organizovan na principima liberalne demokratije (Apter, 1965; Eisenstadt, 1973), širenje „modernih vrednosti” (uključujući sekularizam, individualizam, veru u nauku, orijentaciju na postignuće, zaštitu ljudskih prava i sl.; Inkeles and Smith, 1974; Lerner, 1958; McLelland, 1967).⁴ Napredovanje tih procesa tokom poslednja dva veka dovelo je do toga da se nacionalni identitet izgrađuje u dva pravca: objektivnom (na nivou praktičnih pretpostavki) i subjektivnom (nivou društvene svesti). Kada je reč o prvom – a imajući u vidu temu ovog teksta – dovoljno je pomenuti promene kroz koje su prošle nacionalne države u Evropi zbog jačanja ekonomskih, političkih i kulturnih veza unutar EU: ekonomski rast podstiče jačanje ekonomsko-političke međuzavisnosti, rast migracija, kulturno prožimanje. S jačanjem nadnacionalnih institucija (vlada, parlament, sudovi, centralna banka itd.), uporedo s postepenim gubljenjem značaja državnih granica, sa zajedničkom valutom i simboličkim elementima (kao što su zastava, himna i sl.), mnoge karakteristike nacionalnih država se „udvostručavaju”, čineći potencijalne osnove novog identiteta.

Imajući to u vidu, nastojeće se pokazati da procesi modernizacije vode jačanju civilnih (formalnih) komponenti nacionalnog identiteta (kao i mogućem smanjenju važnosti barem nekih askriptivnih i kulturnih – sadržinskih – komponenti). Da bi se postavljena hipoteza proverila, izdvojeni su pojedini modernizacijski procesi i njihovi pokazatelji. Kao indikatori ekonomske

liberalno-demokratskih principa, urbanizacija, širenje školskog sistema, odvajanje crkve od države itd.) postepeno izjednačava istorijske uslove u kojima se uspostavljaju i reprodukuju dominantni društveni odnosi, uključujući uslove za stvaranje i reprodukciju nacionalnog identiteta.

4 Navode se „klasični” autori, stoga što neomodernizacijska kritika nije suštinski dovela u pitanje većinu pomenutih ključnih elemenata teorije (vidi Alexander and Sztompka eds. 1992). Treba dodati i to da neo/modernizacijska teorija predstavlja (idealno-tipski) opis nekih od najvažnijih karakteristika kapitalističkog razvoja, koje su operacionalizovane u tekstu. Naravno, treba imati na umu da neki autori upozoravaju kako različita društva slede različite razvojne puteve, čak i kada su podvrgnuta istim modernizacijskim silama (Inglehart and Welzel 2005). S druge strane, kao što je empirijski pokazano u ovoj analizi, stav o višedimenzionalnosti ne implicira prihvatanje pretpostavke o neposrednoj uzročno-posledičnoj međuzavisnosti ekonomskih, političkih i kulturnih promena tokom procesa modernizacije.

modernizacije uzeti su: nivo ekonomskog razvoja zemlje (izražen putem visine nacionalnog dohotka/GDP pc); i stepen urbanizacije (iskazan na osnovu procenta gradskog stanovništva u ukupnom). Ne čini se da je neophodno detaljnije obrazloženje ovog izbora. Naime, od samih svojih početaka teorija modernizacije je tvrdila da je ekonomski razvoj cilj društvenog razvoja i istovremeno njegov indikator, a to isto uglavnom važi i za urbanizaciju. S obzirom na to, ovde se pretpostavlja da je viši nivo GDP pc, kao i urbanizacije, pozitivno povezan s prisustvom indikatora civilnog identiteta, i negativno s indikatorima askriptivnog identiteta, dok je odnos sa kulturnim identitetom neizvesniji, zato što svi korišćeni indikatori u ovom slučaju predstavljaju pojave dugog istorijskog trajanja (etnicitet, religija, tradicija).

Izbor pokazatelja političke modernizacije takođe je jednostavan na pojmovnom nivou (dok, prirodno, problem mogu predstavljati konkretan izbor i broj pokazatelja). Ovde će se koristiti dužina trajanja demokratskog poretka u nekoj zemlji. Objašnjenje je očigledno: uspostavljanje i stabilnost liberalno-demokratskog poretka po definiciji predstavlja jedan od osnovnih oblika modernizacije. Ukratko, isptaće se sledeća hipoteza: dužina demokratskog poretka pozitivno je povezana s civilnim komponentama identiteta i negativno s askriptivnim, dok je u slučaju kulturnih komponenti, kao i u prethodnom slučaju, karakter te veze neizvestan.

Kada je reč o kulturnoj modernizaciji, prvo će se proveriti uticaj jednostavnog indikatora: procenta stanovništva neke zemlje s visokim obrazovanjem. Poznato je da je veličina učešća univerzitetski obrazovanih stanovnika neposredno povezana s napretkom modernizacije. Hipoteza koja sledi je da je viši udeo visokoobrazovanih pozitivno povezan s raširenošću civilnih komponenti, a negativno s prisustvom askriptivnih, dok je, još jednom, u pogledu kulturnih komponenti ishod neizvestan.

Drugi činilac čiji će se uticaj proveriti, a koji pripada kulturnom podsistemu, jeste dominantna religijska denominacija. Povezanost denominacije s modernizacijom može se pokazivati na različite načine. Neposrednu vezu naglašavao je Hantington (Huntington, 1976, 1996), koji tvrdi da različiti kulturni obrasci, koji su zasnovani prvenstveno na religijskim verovanjima, ne podržavaju u jednakoj meri demokratizaciju političkog sistema, pa tako ni modernizaciju. Protestantizam, po njemu, pozitivno deluje na demokratizaciju, katolicizam to takođe čini, ali u manjoj meri, dok pravoslavlje koči demokratizaciju/modernizaciju. Moglo bi se takođe dokazivati da su dve činjenice – da je pravoslavna crkva igrala značajnu ulogu u očuvanju specifičnosti etničkih zajednica tokom dominacije Osmanskog carstva, kao i da je i danas po pravilu ona tesno povezana s državom – stvarale povoljne uslove za prisustvo askriptivnih i kulturnih komponenti identiteta, što bi bilo u skladu s prethodnim zaključkom. Rečju, postavlja se hipoteza da postoji pozitivna veza između protestantske denominacije i civilnih komponenti, kao i između pravoslavne denominacije i askriptivnih i kulturnih komponenti, dok je povezanost katoličke denominacije negde između dve prethodne.

Osim činilaca koji predstavljaju tri dimenzije modernizacijskih procesa, smatrali smo da treba, kao „kontrolne indikatore”, proveriti i uticaj dva druga

strukturalna činioca koji su neposredno povezani s nacionalnim identitetom: etničkog sastava stanovništva zemlje i stope migracija. Pošto se, kao što je navedeno, nacionalni identitet uspostavlja neposredno u odnosu s drugom etničkom grupom (tj. da je relaciona kategorija), jasno je da je za njegovo oblikovanje ključna činjenica ne/postojanje različitih etničkih zajednica unutar političke zajednice. Može se pretpostaviti da će, u istraživanim zemljama u kojima postoji veći udeo etnički različitih manjina, prisustvo civilnih komponenti biti naglašenije, zbog potrebe održavanja stabilnog političkog poretka (ako se ne uzmu u obzir periodi unutrašnjih ili međunarodnih političko/ekonomskih kriza, koje često prate međuetnički sukobi, kada askriptivne i kulturne komponente identiteta dobijaju na značaju). Uz to, kao što je takođe pomenuto, moderno doba karakteriše visok nivo migracija stanovništva, koje se u zemljama EU pojavljuju u dva oblika: kao (slobodno) kretanje pojedinaca iz manje ekonomski razvijenih zemalja u više, i kao masovan (često ilegalan) priliv siromašnih ljudi iz zemalja Trećeg sveta. Pošto je istraživanje čijim se podacima služimo izvedeno u periodu ekonomske krize, tokom koje se migranti (posebno ovi drugi, koji se po pravilu kulturno manifestno razlikuju od domicilnog stanovništva) često tretiraju kao „žrtveni jarci” (oni koji su, navodno, prouzrokovali krizu), stopa imigranata u zemlji takođe je uzeta kao indikator različitog prisustva ispitivanih komponenti nacionalnog identiteta. Može se očekivati da je (zbog izražene krize i nasuprot opštijoj hipotezi o učincima modernizacije) viši procenat migranata pozitivno povezan sa širim prisustvom askriptivnih i kulturnih komponenti, a niži sa snažnijim prisustvom civilnih.

3. Metodologija i podaci

Kao što je na početku napomenuto, analiza komponenti nacionalnog identiteta počiva na podacima dobijenim u 17 evropskih zemalja, na nacionalnim reprezentativnim uzorcima. Ukupan uzorak brojao je 16.613 ispitanika, pri čemu su uzorci za različite zemlje imali približno jednak broj ispitanika (s izuzetkom Austrije; vidi Tabelu 8 u Dodatku). Elementi koji čine komponente identiteta operacionalizovani su na sledeći način: a. kulturne komponente uključivale su značaj (hrišćanske) religije, zajedničku tradiciju i nacionalno osećanje kao osnove nacionalne identifikacije; b. askriptivne komponente predstavljene su državom porekla i nacionalnošću roditelja; i c. civilne komponente uključivale su poštovanje nacionalnih zakona i institucija, poznavanje nacionalnog jezika⁵ i ostvarivanje građanskih prava u vidu političke aktivnosti (videti pitanja iz upitnika i korelacionu matricu u Tabeli 9 u Dodatku). Ispitanici su rangirali važnost različitih komponenti identiteta na skali od 1 do 4, pri čemu je 1 označavao da komponenta nije uopšte važna, a 4 da je veoma važna. Za svaku od komponenti

5 Ovaj je indikator u upitniku trebalo da predstavlja kulturnu komponentu. Međutim, formulacija pitanja implicirala je da se radi o veštini koja se može steći naknadno i ne mora biti nužno povezana s etničkim poreklom, u smislu „maternjeg jezika”. Pošto je i faktorska analiza pokazala da je ovaj indikator povezan s drugim civilnim komponentama, a ne s kulturnim, ovde je uključen među civilne.

konstruisana je skala sabiranjem pojedinačnih iskaza. Iako je konfirmativna faktorska analiza pokazala da se za svaku ispitivanu komponentu može izdvojiti samo po jedan faktor,⁶ mora se naglasiti da cilj analize ovde nije bio da se testira merni instrument, iako rad na složenim međunacionalnim poređenjima po pravilu zahteva rigorozno testiranje instrumenata, u smislu merne ekvivalencije (konfigurativne, metričke i skalarne invarijantnosti).⁷ Naš je cilj, međutim, različit: da se operacionalizuju pojmovi zadati teorijskim modelom i testira hipoteza o promenljivoj prirodi nacionalnog identiteta u sadašnjem (sve više globalnom) svetu. Pri ispitivanju efekata ekonomske modernizacije, korišćen su dve dimenzije: nivo ekonomskog razvoja – na osnovu GDP pc⁸ i stepen urbanizacije.⁹ Kao indikator političke modernizacije korišćena je stabilnost demokratskog poretka, koja je operacionalizovana na osnovu podele država na tri kategorije, u zavisnosti od dužine trajanja demokratskih poredaka tokom 20. veka: 1. kontinuirano demokratske zemlje (Belgija, Danska, Francuska, Velika Britanija); 2. uglavnom demokratske zemlje (više od 50 godina demokratskog poretka: Austrija, Nemačka, Grčka, Italija); 3. uglavnom nedemokratske (manje od 50 godina demokratskog poretka: Bugarska, Estonija, Mađarska, Poljska, Portugalija, Slovačka, Slovenija, Srbija, Španija).

Kulturna modernizacija merena je na osnovu dva indikatora. Prvi, najjednostavniji, čini procenat stanovništva neke zemlje sa visokim obrazovanjem.¹⁰ Drugi indikator je većinska religijska denominacija, operacionalizovana na osnovu procenta zastupljenosti vernika:¹¹ većinski katoličke zemlje (Austrija, Belgija, Italija, Francuska, Mađarska, Poljska, Portugalija, Slovenija, Španija), većinski pravoslavne zemlje (Bugarska, Grčka, Srbija) i većinski protestantske države

6 Vrednosti latentnih korena (*Eigenvalues*) na CFA (*Maximum Likelihood*) za komponente identiteta bile su sledeće: 1,654 (55,128% objašnjenost varijanse) za kulturnu, 1,655 (82,763% objašnjenost varijanse) za askriptivnu i 1,479 (49,310% objašnjenost varijanse) za civilnu komponentu.

7 O problemu jednakosti merenja u istraživanju nacionalnog identiteta u uporednim međunarodnim istraživanjima vidi Davidov, 2009.

8 Jasno je da je GDP vrlo gruba, a katkad i iskrivljena mera ekonomskog razvoja (u poređenju s, npr., pojmom ljudskog razvoja – up. Sen 1999, Sen, Dreze and Fitoussi 2010), ali ona može da posluži kao opšta aproksimacija u ovom slučaju. Podaci o GDP pc (u US dolarima) za 2009. godinu preuzeti su sa sajta 'GDP per capita (in US \$)', *World Bank* (<http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>, pristupljeno u novembru 2014).

9 'Urban population' (% of total), *World Bank*, dostupno na <http://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.TOTL.IN.ZS>, pristupljeno u novembru 2014.

10 Podaci o udelu visokoobrazovanih stanovnika u ukupnoj populaciji starih između 15–64 godina (u 2009. godini) preuzeti su iz 'Tertiary education statistic', *EUROSTAT* (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Tertiary_education_statistics, pristupljeno u novembru 2014). Pošto, međutim, podaci iz te godine za Srbiju nisu dostupni, korišćeni su oni iz 2011, uz pretpostavku da promene u procentu visokoobrazovanih tokom dve godine nisu bile značajne ('Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji', knjiga 3, *Republički zavod za statistiku*; http://media.popis2011.stat.rs/2012/publikacije/Saopštenje31januarKnjiga3_2_engl%20_2_.pdf, pristupljeno u novembru 2014).

11 Podaci o procentu vernika koji pripadaju određenim denominacijama preuzeti su iz: 'The World Factbook', *Central Intelligence Agency* (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2122.html>, pristupljeno u oktobru 2014).

(Danska, Estonija, Velika Britanija). Pošto nijedna denominacija nije većinski zastupljena u Nemačkoj i Slovačkoj, ove dve zemlje su uvrštene u posebnu grupu, „mešovitih denominacija”.

Najzad, etnički sastav je operacionalizovan kao nivo etničke homogenosti (procenat pripadnika većinske etničke grupe u ukupnom stanovništvu zemlje),¹² dok je stopa migracije operacionalizovana preko procenta stanovništva neke zemlje koji nisu u njoj rođeni.¹³

U prvom delu teksta koristiće se analiza varijanse (ANOVA), da bi se testirala hipoteza da različiti indikatori procesa modernizacije (i drugi s njom povezani činioци koji su važni za formiranje nacionalnog identiteta) utiču na varijacije u rezultatima na skalama kojima se meri značajnost istraživanih komponenti nacionalnog identiteta. Pošto linearni odnos između tih činilaca ne postoji, a njihovo se delovanje može delimično preklapati, te dovoditi do različitih, pa i protivrečnih posledica, u drugom delu teksta koristiće se multilevel regresiona analiza, da bi se pokazalo kako ti činioци kao celina utiču na karakteristike nacionalnog identiteta.

4. Distribucija komponenti nacionalnog identiteta

Analiza počinje deskriptivnim pregledom istraživačkih nalaza o distribuciji tri komponente nacionalnih identiteta – kulturne, askriptivne i civilne – među stanovništvom istraživanih evropskih zemalja.

Dobijena prosečna vrednost na pojedinačnim iskazima za sve zemlje pokazuje da su najviše vrednovane (i to skoro jednako) dve civilne komponente identiteta: poznavanje jezika (3,66) i poštovanje zakona i institucija (3,5)(pri tome, teorijska srednja vrednost je 2,5). Zanimljivo je, s druge strane, da je jedini iskaz kod kojeg je empirijska srednja vrednost bila niža od teorijske (što znači da je ocenjena kao manje važna) bio indikator kulturne komponente: (hrišćanska) religija (2,47); ovaj nalaz svedoči o tome da je za Brubejkerovu tezu o sve većoj važnosti religije, u poređenju s jezikom, kao izvorom kulturne diferencijacije u savremenim zapadnim društvima neophodna mnogo snažnija argumentacija od one koja je ponuđena – up. Brubaker, 2013). Najzad, askriptivne komponente (nacionalnost roditelja, zemlja porekla) najniže su prosečno vrednovane posle religije (2,99 i 2,99), što znači da su ocenjene kao manje važne od civilnih i drugih kulturnih komponenti, s tim da su i one pozitivno vrednovane (odnosno, dobijeni empirijski prosek je veći od teorijskog). Na taj su način podaci potvrdili našu početnu hipotezu: sve tri komponente nacionalnog identiteta rasprostranjene su u svim istraživanim zemljama, ali u nejednakoј meri. Drugim rečima, identiteti su i dalje hibridni, s tim da se neke komponente karakteristične za demotski tip identiteta (posebno askriptivne) smatraju manje važnim od drugih.

12 Podaci su preuzeti iz ‘The WorldFactbook’, *CentralIntelligenceAgency* (www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos, pristupljeno novembra 2014).

13 Podaci su preuzeti iz ‘WorldPopulationPolicies 2005’, *UnitedNations* (http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/policy/WPP2005/WPP2005_full.pdf, pristupljeno u decembru 2014).

5. Pojedinačni efekti modernizacijskih činilaca

Kada se posmatraju indikatori ekonomske modernizacije, podaci pokazuju da sa porastom GDP pc opada značaj kako kulturnih tako i askriptivnih komponenti nacionalnog identiteta (Tabela 1), što potvrđuje početnu hipotezu. Značaj koji se pridaje civilnim komponentama je najniži u zemljama koje se nalaze u grupi najslabije ekonomski razvijenih, s tim da na ovom mestu linerana priroda veze prestaje, pa se tako najviši stepen prihvatanja datih komponenti nacionalnog identiteta beleži u zemljama sa srednjim (a ne najvišim) stepenom ekonomskog razvoja. Slična tendencija je vidljiva i kada se radi o drugom indikatoru – stepenu urbanizacije:¹⁴ jačina prihvaćenosti kulturne i askriptivne komponente je najniža u onim zemljama u kojima je udeo urbane populacije najviši (pri tome je u ovoj grupi zemalja za kulturnu komponentu zabeležen prosečni rezultat od 8,49, a za askriptivnu 5,18). S druge strane, civilne komponente su najsnažniju podršku dobile u zemljama srednjeg nivoa urbanizovanosti (prosečan rezultat je bio 10,58; u visokourbanizovanim zemljama bio je 10,28, a u grupi zemalja sa najnižim stepenom urbanizovanosti 9,99). Ovi nalazi svedoče o postojanju određenog praga u ekonomskom razvoju, iznad kojeg uticaj tog činioca na rast civilne komponente gubi značaj (čak i kada i dalje utičena smanjenje prisustva askriptivnih komponenti). Pri tumačenju ovih nalaza treba imati na umu činjenicu da su dva od tri indikatora civilnih komponenti (poznavanje jezika i poštovanje zakona i institucija zemlje) imala najveće prosečne rezultate na nivou celog uzorka, uz istovremeno najmanju varijansu, što suštinski znači da su individualne varijacije na ovim komponentama bile najmanje, ali i da sličan nalaz treba očekivati i kada se radi o stepenu varijacije s obzirom na kontekstualne faktore.

Tabela 1: ANOVA i *post hoc* test (Tukey's); zavisne varijable: komponente nacionalnog identiteta; faktor: GDP pc

GDP pc	Kulturne komponente			Askriptivne komponente			Civilne komponente					
	N	F: 540.28, Sig. 0.000			N	F: 560.06, Sig. 0.000			N	F: 70.47, Sig. 0.000		
		1	2	3		1	2	3		1	2	3
40 000 +	4403	8.56			4450	5.21			4458		10.40	
20 000 – 40 000	5920		9.51		5947		6.17		5927			10.54
– 20 000	5842			9.78	5933			6.35	5820	10.21		
Sig.		1.000	1.000	1.000		1.000	1.000	1.000		1.000	1.000	1.000

Ispitivanje uticaja stepena političke modernizacije (Tabela 2) pokazuje da je stabilnost demokratskog režima (merena njegovim trajanjem) povezana s raširenošću ispitivanih komponenti nacionalnog identiteta: naime, askriptivne i kulturne komponente su snažnije rasprostranjene u zemljama s kraćom demokratskom tradicijom, potvrđujući, na taj način, našu hipotezu; s druge strane, kao i u slučaju nivoa ekonomskog razvoja, najsnažnije prisustvo civilnih komponenti je zabeleženo u grupi zemalja koje se nalaze na središnjim pozicijama

14 Vrednosti F statistike u Analizi varijanse, gde su prosečni rezultati na trima komponentama nacionalnog identiteta predstavljali zavisne varijable, a stepen urbanizacije faktor čiji se uticaj ispitivao (nivoi faktora su, pri tome, predstavljeni trima kategorijama: nizak stepen (41–60%), srednji (61–80%) i visok stepen urbanizovanosti (81–100%)), bile su: 319.203 za kulturne komponente, 312.548 za askriptivne i 184.446 za civilne komponente).

skale koja meri demokratsku stabilnost. Ukratko, hipoteza o pozitivnim učincima političke modernizacije na stepen rasprostranjenosti civilnih komponenti nacionalnog identiteta delimično je potvrđena: linearni karakter veze je prisutan samo do određenog stepena modernizacije, nakon čega na scenu stupaju činioци koji ograničavaju njegovo dejstvo. Istovremeno, politička modernizacija vodi kontinuiranom opadanju značaja askriptivnih i kulturnih komponenti.

Tabela 2: ANOVA i *post hoc* test (Tukey's); zavisne variable: komponente nacionalnog identiteta; faktor: dužina demokratske tradicije

Demokratska tradicija	Kulturne komponente			Askriptivne komponente			Civilne komponente					
	N	F: 323.257, Sig. 0.000			N	F: 390.745, Sig. 0.000			N	F: 45.142, Sig. 0.000		
		1	2	3		1	2	3		1	2	3
Kontinuirano demokratske	3931	8.66			3957	5.31			3948		10.40	
Uglavnom demokratske	3417		9.50		3446		5.94		3459			10.58
Uglavnom nedemokratske	8817			9.60	8927			6.28	8798	10.30		
Sig.		1.000	1.000	1.000		1.000	1.000	1.000		1.000	1.000	1.000

Konačno, ako se pogledaju indikatori kulturne modernizacije, pokazaće se da nalazi sugerišu slične zaključke kao i u slučaju prethodnih pokazatelja: što je udeo visokoobrazovanih manji u ukupnoj populaciji, jače je prisustvo askriptivnih i kulturnih komponenti nacionalnog identiteta.¹⁵ S druge strane, rasprostranjenost civilnih komponenti je najslabija u zemljama u kojima je udeo visokoobrazovane populacije najmanji, dok između kategorija zemalja sa srednjim i visokim udelom visokoobrazovanih u tom pogledu nema statistički značajne razlike.

Kada se, međutim, kao indikator kulturne modernizacije upotrebi varijabla koja se odnosi na preovlađujuću religijsku denominaciju, tumačenje rezultata postaje kompleksnije, prvenstveno zahvaljujući kategoriji religijski mešoviti zemalja (Tabela 3). Kada se ova kategorija izostavi iz analize, sve identifikovane veze potvrđuju početnu hipotezu. Najznačajniji stepen prihvaćenosti kulturnih komponenti je, tako, zabeležen u onim zemljama u kojima je dominantna pravoslavna religijska pripadnost, a isti nalaz se odnosi i na askriptivne komponente. Ujedno, u tim zemljama je i najniži stepen prihvaćenosti civilnih komponenti nacionalnog identiteta. S druge strane, u zemljama u kojima većinu

15 U postupku analize varijanse, gde su tri komponente nacionalnog identiteta tretirane kao zavisne varijable, a procenat populacije s visokim obrazovanjem kao faktor (čiji nivoi predstavljaju sledeće grupe: nizak udeo – do 15%, srednji udeo – od 15,1% do 25%, i visok udeo – više od 25% populacije), dobili smo sledeće vrednosti F statistike: 580.147 za kulturne komponente, 337.860 za askriptivne i 12.227 za civilne komponente nacionalnog identiteta. Prosečni rezultat na skali koja meri raširenost kulturnih komponenti je bio najviši u zemljama sa niskim udelom visokoobrazovanih (9,87), potom u zemljama sa srednjim udelom (9,64), dok je najniži prosečni rezultat zabeležen u zemljama sa visokim procentom univerzitetski obrazovane populacije (8,67). Identičan poredak je zabeležen i kod rezultata na skali koja meri prihvaćenost askriptivnih komponenti – sa prosečnim rezultatima 6,40, 6,14 i 5,50 – dok je kod civilnih komponenti najniži prosek zabeležen u zemljama sa najnižim udelom visokoobrazovane populacije (10,29, u odnosu na 10,44 u zemljama sa srednjim nivoom univerzitetski obrazovanih i 10,38 u kategoriji zemalja sa najboljom obrazovnom strukturom).

čine pripadnici protestantske denominacije, prihvaćenost kulturnih i askriptivnih komponenti je najslabija, dok je privrženost civilnim najjača. U dominantno katoličkim zemljama, prosečni rezultati na skalama koje mere prihvaćenost sve tri komponente nacionalnog identiteta nalaze se negde između onih koji su zabeleženi u prethodne dve kategorije. Međutim, kao što je već naglašeno, kad se radi o zemljama u kojima je religijska pripadnost mešovita, nema tako jasnog obrasca: najniži stepen prihvaćenosti kulturnih komponenti nije praćen jednako niskom prihvaćenošću askriptivnih komponenti, kao ni visokim stepenom prihvatanja civilnih komponenti. U ovom slučaju, broj posredujućih činilaca koji determinišu nacionalni identitet je očigledno znatno veći.

Tabela 3: ANOVA i *post hoc* test (Tukey's); zavisne varijable: komponente nacionalnog identiteta; faktor: dominantna denominacija

Dominantna denominacija	Kulturne komponente				Askriptivne komponente			Civilne komponente					
	N	F: 343.825, Sig. 0.000				N	F: 160.451, Sig. 0.000			N	F: 19.693, Sig. 0.000		
		1	2	3	4		1	2	3		1	2	3
Mešovite	1975	8.80				2005	5.66			1994	10.31	10.31	
Protestantske	2878		9.07			2928	5.60			2910			10.54
Katoličke	8367			9.22		8430		5.96		8382		10.39	
Pravoslavne	2945				10.34	2967			6.56	2919	10.24		
Sig.		1.000	1.000	1.000	1.000		0.588	1.000	1.000		0.258	0.170	1.000

Naposletku, analizirani su uticaj stepena etničke homogenosti zemlje kao i udeo migrantske populacije na komponente nacionalnog identiteta. U prvom slučaju nema jasne povezanosti s tim komponentama, pa je tako najniži stepen prihvaćenosti kulturnih (8,54), askriptivnih (5,65), ali i civilnih komponenti (10,13), zabeležen u kategoriji zemalja s najnižim stepenom etničke homogenosti (75% i manje).¹⁶ S druge strane, hipoteza da povećani stepen etničke heterogenosti vodi opštem opadanju značaja nacionalnog identiteta nije potvrđena adekvatnim reverzibilnim obrascem. Povećani stepen etničke homogenosti ne implicira istovremeno jačanje askriptivnih ili kulturnih komponenti: naj snažnije prisustvo ove dve komponente je zabeleženo u grupi zemalja s visokim (75,1%–85%), ali ne i najvišim, nivoom etničke heterogenosti (95% i više). Ukratko, ovaj faktor je, najverovatnije, višestruko povezan sa drugim determinantama, tako da je njegov samostalni učinak, na ovaj način, teško utvrditi.

Učinak udela migrantske populacije na komponente nacionalnog identiteta je nešto jasniji (Tabela 4). U zemljama s niskim udelom migranata, naglašenije je vrednovanje kulturnih i askriptivnih komponenti, i obrnuto. Naime, suprotno našim očekivanjima, zasnovanim na kontekstualnim faktorima (kao što je ekonomska kriza), iako u skladu s opštim hipotezama o učincima modernizacije, povećano prisustvo „drugih” smanjuje značaj kulturnih i askriptivnih komponenti identiteta. Ovaj zaključak je u skladu i sa sledećim nalazom: snažno prihvatanje civilne komponente nacionalnog identiteta povezano je s većim udelom migrantske populacije u zemlji. Ukratko, kada se radi o unutrašnjim međuetničkim odnosima, upravo onaj aspekt koji je povezan s modernizacijom (populacioni trendovi) u

16 Vrednosti F statistike dobijene analizom varijanse (gde su tri komponente nacionalnog identiteta predstavljale zavisne varijable, a stepen etničke homogenosti faktor) su: 279,876 (za kulturne), 59,199 (za askriptivne) i 29,311 (za civilne).

mnogo većoj meri oblikuje nacionalni identitet, tako što, pre svega, jača njegove civilne komponente, iako u manjoj meri utiče na kulturne i askriptivne nego onaj koji se vezuje za specifično istorijsko nasleđe (etnički sastav).

Tabela 4: ANOVA i *post hoc* test (Tukey's); zavisne varijable: komponente nacionalnog identiteta; faktor: udeo migrantske populacije

Procenat migrantske populacije	N	Kulturne komponente			Askriptivne komponente			Civilne komponente			
		F: 591.13, Sig. 0.000			F: 385.13, Sig. 0.000			F: 34.40, Sig. 0.000			
		1	2	3	1	2	3	1	2		
10.1–20	4344	8.60			4419	5.48			4414		10.49
5.1–10	5922		9.32		5951		5.84		5935		10.43
0–5	5899			9.92	5960			6.46	5856	10.25	
Sig.		1.000	1.000	1.000		1.000	1.000	1.000		1.000	0.131

Združeni učinak determinanti nacionalnog identiteta

Kao što je rečeno, činioci čiji je uticaj na karakteristike nacionalnog identiteta testiran (tako što je meren njihov samostalni učinak na različite komponente) najčešće nisu izolovane i nezavisne determinante. Naprotiv, njihov je uticaj često međuzavisan i vodi pojačanom ili redukovanom učinku svake ponaosob. Da bi se testirao "čisti" učinak različitih individualnih i kontekstualnih činilaca na komponente nacionalnog identiteta (kontrolišući uticaj svih ostalih varijabli u modelu), korišće se hijerarhijski linearni regresioni modeli (u kojima je prvi nivo analize rezervisan za pojedinačne ispitanike, a drugi za ispitivane zemlje). Nulti model pokazuje ukupnu varijansu na drugom nivou analize za svaku od komponenti, omogućavajući da se donese odluka da li je uopšte opravdano sprovesti multilevel regresionu analizu. Kao što je evidentno iz tabela 5, 6 i 7, indikator ukupne varijanse na drugom nivou analize, *Intraclass Correlation* (ICC), ima najveću vrednost kod kulturnih komponenti, a najmanju kod civilnih (0,05), što je u skladu s prethodnim nalazom o relativno niskoj varijansi kod skale koja meri rasprostranjenost civilnih komponenti na nivou pojedinačnih ispitanika.¹⁷ S druge strane, relativno visok ICC koji je zabeležen kod kulturnih komponenti (0,13) svedoči da se 13% ukupne varijacije date varijable može pripisati neindividualnim (odnosno kontekstualnim) činiocima. Udeo kontekstualne varijacije na skali koja meri rasprostranjenost askriptivnih komponenti je između onih dobijenih na prethodne dve skale i iznosi 9%.

Multilevel analiza biće prikazana uz pomoć nekoliko različitih modela za svaku od ispitivanih komponenti nacionalnog identiteta.¹⁸ Kontekstualni činioci čije smo učinke ispitivali odnose se na proces modernizacije (odnosno njegove ekonomske, političke i kulturne aspekte), dok pretpostavljene determinante na individualnom nivou analize čine pol, obrazovanje i starost ispitanika.

17 Dobijena vrednost ICC na civilnoj komponenti predstavlja granični slučaj pri donošenju odluke o svrsishodnosti multilevel analize.

18 Usled ograničenih mogućnosti da se u regresioni model uključi više od nekolicine kontekstualnih kovarijata, potreban je veći broj modela kako bi se ispitao združeni efekat ispitivanih determinanti.

Tabela 7: Multilevel nestandardizovani koeficijenti b za civilne komponente nacionalnog identiteta kao zavisne varijable

	Nulti model	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Individualni nivo					
Pol: ženski		-0.12 (0.000)	-0.12 (0.000)	-0.12 (0.000)	-0.12 (0.000)
Starost: stariji od 55 godina		0.33 (0.000)	0.33 (0.000)	0.33 (0.000)	0.33 (0.000)
Obrazovanje: univerzitetsko		-0.007(0.804)	-0.006 (0.814)	-0.006 (0.814)	-0.007 (0.804)
Kontekstualni nivo					
GDP pc			0.0000005 (0.361)		0.00005 (0.002)
Udeo viskoobrazovanih				0.008 (0.549)	0.06 (0.006)
Interakcija GDP pc i udela visokoobrazovanih					-0.0000002 (0.003)
Intercept	10.39 (0.000)	10.32 (0.000)	10.18 (0.000)	10.16 (0.000)	8.95 (0.000)
τ_{00}	0.11	0.11	0.10	0.10	0.07
δ^2	2.14	2.11	2.11	2.11	2.11
LR test	819.52 (0.000)	772.41 (0.000)	737.61 (0.000)	754.42 (0.000)	441.46 (0.000)
ICC	0.05				
R ² (individualni nivo)	0.00	0.01	0.01	0.01	0.01
R ² (kontekstualni nivo)	0.00	0.00	0.09	0.09	0.36
N (ispitanici)	16613	16613	16613	16613	16613
N (grupe)	17	17	17	17	17

6.1 Individualni nivo

Varijable čiji su učinci ispitivani na individualnom nivou ispitanika – pol, starost i obrazovanje¹⁹ – u svim su modelima (tabele 5, 6 i 7) pokazale statističku značajnost kao prediktori komponenti nacionalnog identiteta. Međutim, nasuprot očekivanju, učinak obrazovanja (meren indikatorskom varijablom za visoko obrazovanje) na stepen rasprostranjenosti civilne komponente je izostao (Tabela 7).²⁰ S druge strane, u poređenju s muškarcima, žene su manje pridavale značaj svim trima komponentama nacionalnog identiteta, ispoljavajući na taj način snažniju tendenciju ka distanciranju od nacionalne identifikacije uopšte. Snaga ove veze je, stoga, ostala nepromenjena, čak i kada su kontekstualni činioci uvedeni u modele, a ista tendencija je zabeležena i u pogledu učinka preostalih individualnih prediktora.

Nasuprot polu, učinak starosti ispitanika je takav da sa svakom dodatnom godinom starosti raste stepen prihvatanja svih ispitivanih komponenti nacionalnog identiteta. Ovaj se nalaz može interpretirati na dva načina: radi se ili o posledici promena u socio-biološkim karakteristikama, koje se vezuju za procese starenja (nešto veći stepen zatvaranja prema svetu u poznim

19 Sve tri determinante na individualnom nivou analize predstavljene su u obliku indikatorskih varijabli. Pol je predstavljen kao indikatorska varijabla za žene (referentna kategorija su muškarci); starost je data u obliku indikatorske varijable za ispitanike starije od 55 godina (referentna kategorija su ispitanici mlađi od 55 godina); dok je obrazovanje predstavljeno kao indikatorska varijabla za ispitanike koji imaju univerzitetsko obrazovanje (uz referentnu kategoriju ispitanika bez univerzitetskog obrazovanja).

20 Međutim, treba napomenuti da usled malog broja dostupnih prediktora na individualnom nivou analize, vrednost koeficijenta deteminacije nije visoka, a time ni procenat objašnjenosti varijanse (svega 6% za modele u kojima je zavisna varijabla kulturna komponenta, 5% za askriptivne i 1% za civilne).

godinama života, na primer), ili o nižem stepenu socijalizacijske izloženosti nekim procesima modernizacije. Pored toga, ovaj nalaz može se tretirati i kao vid potvrde da su opšte kulturne promene, koje su se desile tokom poslednjih decenija (kao posledica globalizacije, evropskih integracija i sl.), dovele do opadanja značaja nacionalne identifikacije, kao i da su tim promenama u većoj meri bile izložene mlađe generacije. Kao što je i očekivano, pokazalo se da je dostizanje univerzitetskog nivoa obrazovanja negativno povezano sa stepenom prihvatanja kulturnih i askriptivnih komponenti, ali i da ono, istovremeno, nije statistički značajan prediktor privrženosti civilnim komponentama nacionalnog identiteta. Ako se ostane pri prethodno iznetoj interpretativnoj matrici, jasno je da nacionalna identifikacija gubi značaj za sve brojniju visokoobrazovanu populaciju Evrope.

6.2 Kontekstualni nivo analize

Pored individualnih karakteristika ispitanika, ispitivani su i uzročni učinci kontekstualnih varijabli na stepen vrednovanja tri komponente nacionalnog identiteta. Modeli su konstruisani sukcesivnim uvođenjem različitih indikatora modernizacije kao kontekstualnih prediktora. Učinak ispitivanih kontekstualnih faktora na kulturne i askriptivne komponente nacionalnog identiteta pokazao se, saglasno očekivanjima, donekle sličnim, što se ne može reći i za civilne komponente. Na ovom mestu će se, ipak, prikazati samo oni modeli u kojima je učinak izabranih kontekstualnih činilaca pokazao statističku značajnost, pa će se finalni modeli, za svaku od ispitivanih komponenti nacionalnog identiteta, neizbežno razlikovati.

Prva grupa modela (Tabela 5), u kojima je ispitivan učinak kontekstualnih varijabli na kulturne komponente, ukazuje na to da osnovni indikatori modernizacijskih procesa deluju na pretpostavljen način, kada je reč o smeru uticaja, iako je intenzitet veza dosta neujednačen. Na primer, ukoliko se pogleda model 2, indikator ekonomskog razvoja (GDP pc) se, kao što je i očekivano, pokazao statistički značajnim negativnim prediktorom stepena rasprostranjenosti kulturnih komponenti (pa tako, s višim nivoom ekonomskog razvoja, opada značaj kulturnih karakteristika), a gotovo isti zaključak važi kada se radi o njegovom uticaju na askriptivne komponente (Tabela 6, model 2). Politička modernizacija (merena uz pomoć indikatorskih varijabli za stabilnost demokratskih režima) takođe se pokazala statistički značajnim prediktorom, kako kulturnih tako i askriptivnih karakteristika nacionalnog identiteta (Tabele 5 i 6, model 3), ukazujući na to da stepen prihvatanja datih komponenti opada s rastom demokratske stabilnosti. Konačno, indikator kulturne modernizacije –udeo visokoobrazovanih u populaciji – takođe se pokazao značajnim prediktorom kulturnih i askriptivnih komponenti, delujući u istom smeru kao i prethodna dva pokazatelja: što je viši nivo kulturne modernizacije, rezultati na skalama opadaju (model 4 u Tabelama 5 i 6).

Ostali indikatori modernizacije, čije je dejstvo ispitivano, takođe pokazuju statistički značajan učinak na rasprostranjenost prihvatanja kulturnih i askriptivnih komponenti nacionalnog identiteta, ali samo ukoliko se drugi kontekstualni

prediktori odstrane iz modela. Tako više stope urbanizacije negativno utiču na prihvaćenost kulturnih i askriptivnih komponenti (model 5 u Tabelama 5 i 6), dok indikatorske varijable koje se odnose na religijsku denominaciju pokazuju da se ispitanici u većinski pravoslavnim zemljama, u odnosu na religijski mešovite zajednice, u značajnijoj meri vezuju za askriptivne i kulturne komponente nacionalnog identiteta (model 6 u Tabelama 5 i 6). Konačno, učinak stope migrantske populacije takođe potvrđuje postavljenu hipotezu: što je udeo migranata u društvu veći, manji značaj se pridaje askriptivnim i kulturnim komponentama nacionalnog identiteta (model 7 u Tabelama 5 i 6).

Pored utvrđivanja pojedinačnog učinka analiziranih kontekstualnih prediktora komponenti nacionalnog identiteta, cilj analize bio je da se utvrdi da li se on menja kada se ostale kontekstualne varijable drže pod kontrolom. Međutim, usled ograničenosti prostora, na ovom mestu će se prezentovati samo modeli u kojima je kauzalni učinak datih prediktora statistički značajan. Pogledaju li se modeli koji se odnose na kontekstualne prediktore kulturnih komponenti, jasno je da učinak udela visokoobrazovanih ostaje značajan (i samo delimično promenjen u pogledu intenziteta), kada se kontroliše uticaj GDP pc (model 8 u Tabeli 5). Isto važi i za učinak religijske denominacije, kada se pod kontrolom drži GDP pc (model 9 u Tabeli 5). U modelima koji se odnose na askriptivne komponente, jasno je da učinak religijske denominacije (kada se kontroliše GDP pc) blago opada, iako ostaje statistički značajan (model 9 u Tabeli 6), dok udeo visokoobrazovanih (takođe, kada se pod kontrolom drži GDP pc) gubi značaj i prediktivnu vrednost (model 8 u Tabeli 6). Dalje, ukoliko se pažnja obrati na kulturne komponente, najbolji je model, s obzirom na procenat objašnjenosti kontekstualne varijanse (pogledati vrednost koeficijenta determinacije za grupni nivo), onaj u kojem se testira efekat indikatorskih varijabli religijske denominacije i udela visokoobrazovanih u populaciji (model 10 u Tabeli 5). Tako, kada se kontroliše efekat visokog obrazovanja, većinsko prisustvo bilo koje denominacije – pravoslavne, katoličke ili protestantske – u odnosu na religijski mešovite zajednice, dobija na značaju i ukazuje na snažniju inklinaciju ka prihvatanju kulturnih komponenti nacionalnog identiteta.

Međutim, u hijerarhijskim linearnim modelima koji prikazuju kontekstualne prediktore civilnih komponenti, nijedan od pretpostavljenih prediktora nije pokazao statističku značajnost, kada je reč o njihovom pojedinačnom uticaju, iako je smer veza odgovarao početnim pretpostavkama. Ipak, kada se u model uvede učinak interakcije između GDP pc i udela visokoobrazovanih u ukupnoj populaciji, oba pojedinačna prediktora, kao i njihova interakcija postaju statistički značajne kovarijate stepena prihvaćenosti civilnih komponenti: što je viši nivo ekonomske modernizacije, uz kontrolisani efekat kulturne modernizacije i njihove interakcije, to na značaju dobijaju civilne komponente nacionalnog identiteta (model 4 u Tabeli 7).²¹ Negativna vrednost nestandardizovanog

21 Kada se svih pet kontekstualnih varijabli, koje su prethodno analizirane kao indikatori modernizacijskih procesa, uvedu istovremeno u model, kontrolišući efekat interakcije GDP pc i udela visokoobrazovanih, dobija se povećan broj statistički značajnih veza. Model pokazuje jasnu vezu između ispitivanih prediktora i stepena prihvatanja civilnih komponenti nacionalnog identiteta. Efekti prediktora koji mere nivo ekonomskog razvoja (GDP pc) i

koeficijenta b za učinak interakcije, s druge strane, vodi sledećem zaključku: što je zemlja ekonomski razvijenija, učinak visokog obrazovanja na stepen prihvatanja civilnih komponenti opada.

Ukratko, preliminarni uvid u sve modele koji su prezentovani omogućava da se zaključi da je učinak ispitivanih kontekstualnih činilaca na komponente nacionalnog identiteta (kada se kontrolišu učinci svih drugih prediktora u modelu) u skladu s njihovim pojedinačnim uticajem (ispitivanim putem ANOVE, u prethodnom delu teksta), i to kada je reč o kulturnim i askriptivnim komponentama. Međutim, isti zaključak ne važi kada se radi o civilnim komponentama.

Ukoliko se rezultati multilevel analize interpretiraju iz drugog ugla – ispitivanih indikatora modernizacije – čini se da su, u slučaju kulturnih i askriptivnih komponenti, gotovo svi analizirani pokazatelji modernizacije, kao što je i pretpostavljeno, statistički značajni prediktori nacionalnog identiteta. Međutim, u slučaju civilnih komponenti, hipoteze su samo delimično potvrđene: očekivani smer veze nađen je kod indikatora ekonomskog i kulturnog razvoja (GDP pc i udeo visokoobrazovanih), ali pod uslovom da se pod kontrolom drži učinak njihove interakcije. Ovaj nalaz vodi naizgled neočekivanom zaključku: da odnos između kulturnih i askriptivnih komponenti, s jedne strane, i civilnih, s druge, ne podrazumeva međusobnu isključivost, već pre nezavisnost. Naime, rast prihvatanja civilnih komponenti ne vodi nužno opadanju vezanosti za druge dve komponente, koje su, kako stvari stoje, determinisane i drugim činiocima, koje tek treba istražiti (na potencijalni smer dalje analize ukazuje nalaz dobijen ispitivanjem pojedinačnog uticaja kontekstualnih faktora: što je nivo visokoobrazovanih u jednom društvu viši, to opada generalni značaj nacionalnog oblika kolektivne identifikacije). S druge strane, kada se kontrolišu učinak ekonomskog razvoja, ovaj element modernizacije determiniše rastući stepen pristajanja uz civilne komponente (što je, uostalom, u skladu s početnim hipotezama). Međutim, nije na odmet još jednom istaći da je pozitivni učinak udela visokoobrazovanih u populaciji na jačanje civilnih komponenti primetan samo do određenog nivoa ekonomskog razvoja, nakon čega on opada (pa tako nestandardizovani koeficijent b za interakcioni učinak dobija negativnu vrednost). Rečju, čini se da sa modernizacijom, čiji je uticaj ovde ispitivan samo na osnovu bazičnih pokazatelja (ekonomskog rasta, nivoa demokratizacije, razvoja visokog obrazovanja, stope urbanizacije, povećanja globalnih migracija i sekularizacije), gotovo neminovno dolazi do opadanja značaja nacionalnog oblika identifikacije u njegovim kulturnim i askriptivnim dimenzijama. Istovremeno, uticaj ovog globalnog procesa na civilne komponente je dvojak: naime, on vodi ili njihovom jačanju, ili tome da opada značaj svih oblika nacionalne identifikacije (kako kulturne i askriptivne tako i civilne).

kulturne modernizacije (udeo visokoobrazovanih) očekivanog su smera. Takođe, u skladu sa očekivanjima je i negativni uticaj dužine demokratskog režima na civilne komponente: u onim zemljama, koje su svrstane u grupu umereno demokratskih, u odnosu na kontinuirano demokratske, opada vezanost za civilne komponente, a isti nalaz važi i kada se radi o pretežno nedemokratskim zemljama. Međutim, s obzirom na veliki broj kovarijata, ovaj model nije prošao LR test i stoga nije uključen u analizu.

Ukratko, čini se da ovaj pokušaj sintetičke analize na široj mreži činilaca koji determinišu stepen prihvatanja ispitivanih komponenti nacionalnog identiteta, gotovo istovremeno, dovodi u pitanje i potvrđuje ranije hipoteze i zaključke. Nije neophodno naglasiti da dobijeni nalazi nisu neočekivani, s obzirom na složenu prirodu procesa identitetskog formiranja, te mnoštva individualnih i društvenih činilaca koji na njega utiču. Istovremeno, složenost samih činilaca čiji je učinak analiziran, vodi kontradiktornim efektima kada se radi o raširenosti ispitivanih komponenti nacionalnog identiteta (dovoljno je setiti se da je raspad socijalističkih režima istovremeno podstakao kako tendenciju snažnijeg vrednovanja nacionalnog suvereniteta i rast nacionalizma tako i uverenje da je poželjan prenos dela državnog suvereniteta institucijama EU; empirijski dokazi za ovu tvrdnju se mogu naći u analizama drugih podataka dobijenih u istraživanju na koje se oslanja i ovaj rad – opširnije videti u: Lazic&Vuletic 2009; Lazic et al. 2012; Lazic&Pescic 2014).

7. Zaključci

Šta se, posle analize istraživačkih nalaza, može zaključiti o odnosima između dugoročnih istorijskih procesa modernizacije (ekonomske, političke, kulturne i socijalne) i karakteristika nacionalnog identiteta? Pre svega, da li je multilevel regresiona analiza omogućila bilo kakvo dodatno saznanje, osim toga što je potvrdila trivijalnu pretpostavku prema kojoj se složene društvene pojave ne mogu objašnjavati jednostavnim uzrocima? Ponovni uvid u podatke pokazuje da je „najtvrdi” i najjednostavniji indikator modernizacije, u vidu GDP pc (kada se kontroliše učinak visokog obrazovanja), statistički značajno povezan s rastom učešća civilnih komponenti nacionalnog identiteta (model 4, tabela 7), a negativno povezan s učešćem kulturnih i askriptivnih komponenata (modeli 2, 8 i 9, u tabelama 5 i 6). Razumljivo, veze su u nekim modelima oslabljene delovanjem drugih činilaca, ali je osnovna hipoteza na kojoj počiva analiza – o determinističkom uticaju modernizacije na smanjenje stepena raširenosti askriptivnih i kulturnih komponenti identiteta – potvrđena u okvirima najvažnije, ekonomske, dimenzije (koja predstavlja „nosioca” celokupnog procesa modernizacije).

S druge strane, uticaj istog činioca na civilne komponente je ambivalentan: u nekim slučajevima on može da poveća njihov značaj, kao i da ga umanji u drugim (po pravilu, negativno delovanje GDP pc na civilne komponente ide paralelno sa sličnim učincima na druge dve komponente – kulturnu i askriptivnu). Slično dejstvo je karakteristično i za varijablu čiji je uticaj ispitivan na individualnom nivou analize – indikatorsku varijablu univerzitetskog obrazovanja – pošto umanjuje značaj askriptivnih i kulturnih komponenti, iako nije značajna za širenje civilnih komponenti. Najzad, čini se da su nalazi o uticaju stope migranata u ukupnom stanovništvu veoma indikativni, pošto se pokazalo da je ovaj indikator (a reč je o vrlo važnoj posledici modernizacije) statistički značajno povezan s (nižim) prihvatanjem askriptivnih i kulturnih komponenata identiteta, i to upravo u okviru u kojem su te komponente supstancijalno definisane (etnička „čistoća”).

Kada se ovi nalazi uzmu zajedno s prethodnom analizom (izolovanih) učinaka individualnih činilaca, dobija se mnogo snažnija potvrda početne hipoteze. Pre svega, u prvom delu analize pokazano je da su komponente civilnog identiteta u celini mnogo više vrednovane od ostalih (što upućuje na zaključak da one predstavljaju dominantne komponente u celokupnom uzorku), kao i da imaju najniži stepen individualnih i kontekstualnih varijacija. Uz to, pokazalo se da skoro svi korišćeni indikatori modernizacije deluju na komponente identiteta u skladu s hipotezama (u tom smislu što viši nivo modernizacije dovodi do širenja civilnih komponenti i ograničava rasprostranjenost askriptivnih i kulturnih komponenti), uz sledeće ograničenje: većina tih činilaca ima značajan uticaj do određenog stepena razvoja, posle čega se njihov uticaj smanjuje. Rečju, empirijska evidencija upućuje na to da napredovanje procesa modernizacije menja karakteristike nacionalnog identiteta tako što uvećava važnost civilnih komponenti, što je neophodno za funkcionisanje savremenih društava koja su sve više ekonomski, politički i kulturno međuzavisna. To, međutim, ne znači da druge komponente (a posebno kulturne) iščezavaju: pokazalo se da se one samo povlače, u izvesnoj meri, i to uporedo s (potencijalnim) ukupnim opadanjem važnosti svih oblika nacionalnog identiteta.

Jasno je, takođe, da je poslednji zaključak mogao da se formuliše i sa suprotnog stanovišta: iako modernizacija stvara uslove koji potpomažu širenje civilnih komponenti nacionalnog identiteta, to napredovanje na izvesnom stepenu razvoja nailazi na prepreke, a podrška sadržinskim komponentama se ne gubi, što omogućava opstanak „prirodnih” granica između etničkih grupa (o čemu svedoči rast etničkog nacionalizma u brojnim zemljama EU tokom poslednjih godina). To protivrečno kretanje širenja jednih komponenti i preživljavanja drugih rezultat je izrazito složenih učinaka različitih činilaca koji deluju u različitim smerovima, tako da se njihova konačna rezultanta u specifičnim društveno-istorijskim uslovima ne može jednostavno predvideti. Nacionalni identiteti stoga zadržavaju hibridni karakter, bez obzira na to što se stepen prisustva njihovih komponentata menja. Stoga budući razvoj međuetničkih odnosa unutar nacionalnih država, i između njih – to da li će se oni razvijati u smeru dalje integracije ili rasta konfliktnosti – ostaje i dalje otvoren.

Dodatak

Tabela 8: Struktura uzorka

Zemlja	Veličina uzorka	Zemlja	Veličina uzorka
Belgija	1001	Velika Britanija	1000
Danska	1002	Estonija	1000
Nemačka	1000	Mađarska	1000
Grčka	1000	Poljska	1000
Španija	1000	Slovačka	1044
Francuska	1004	Slovenija	1028
Italija	1002	Bugarska	1007
Portugalija	1002	Srbija	1020
Austrija	503	Ukupno	16613

Tabela 9: Korelaciona matrica komponenti nacionalnog identiteta

Ljudi se razlikuju po svom mišljenju o tome šta znači biti (samodeklarirana nacionalnost). Koliko je, po vašem mišljenju, važna svaka od sledećih stvari da bi neko bio (nacionalnost)?	Da bude hrišćanin	Da deli kulturnu tradiciju svog naroda	Da bude rođen u (zemlja)	Da ima roditelje (nacionalnost)	Da poštuje norme i institucije (zemlja)	Da se oseća (nacionalnost)	Da dobro govori jezik (zemlja)	Da ostvaruje građanska prava (na primer, da je politički aktivan)
Da bude hrišćanin	1	.332**	.382**	.413**	.089**	.227**	.143**	.144**
Da deli kulturnu tradiciju svog naroda	.332**	1	.341**	.349**	.298**	.422**	.289**	.216**
Da bude rođen u (zemlja)	.382**	.341**	1	.660**	.178**	.386**	.247**	.151**
Da ima roditelje (nacionalnost)	.413**	.349**	.660**	1	.154**	.402**	.238**	.119**
Da poštuje norme i institucije (zemlja)	.089**	.298**	.178**	.154**	1	.320**	.296**	.247**
Da se oseća (nacionalnost)	.227**	.422**	.386**	.402**	.320**	1	.288**	.158**
Da dobro govori jezik (zemlja)	.143**	.289**	.247**	.238**	.296**	.288**	1	.179**
Da ostvaruje građanska prava (na primer, da je politički aktivan)	.144**	.216**	.151**	.119**	.247**	.158**	.179**	1

**Korelacija je značajna na nivou 0.01 (2-tailed).

Navedena literatura:

- Alexander, Jeffrey and Piotr Sztompka (eds.). 1992. *Rethinking Progress*. London: Unwin Hyman.
- Apter, David E. 1965. *The Politics of Modernization*. Chicago: University of Chicago Press.
- Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities*. London, New York: Verso.
- Bonikowski, Bart. 2013. Varieties of Popular Nationalism in Modern Democracies: An Inductive Approach to Comparative Research on Political Culture, *Working Paper 2013-0001*. Weatherhead Center for International Affairs, Harvard University, March.
- Brubaker, Rogers. 2004. *Ethnicity without Groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brubaker, Rogers. 2013. Language, religion and the politics of difference, *Nations and nationalism*, 19, 1.
- Davidov, Eldad. 2009. Measurement equivalence of nationalism and constructive patriotism in the ISSP: 34 Countries in a comparative perspective, *Political Analysis*, 17, 1.
- Devereux, George. 1978. *Ethnopschoanalysis: Psychoanalysis and Anthropology as Complementary Frames of Reference*. Berkeley: University of California Press.
- Eisenstadt, Samuel. N. 1966. *Modernization: Protest and Change*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

- Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Hobsbawm, Eric. 1990. *Nations and Nationalism Since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huntington, Samuel P. 1976. The change to change: modernization, development and politics, u: Black, C. E. (ur.). *Comparative Modernization*. New York: Free Press.
- Huntington, Samuel P. 1996. *Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon and Schuster.
- Inglehart, Ronald and Christian Welzel. 2005. *Modernization, Cultural Change and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inkeles, Alex and David Horton Smith. 1974. *Becoming Modern*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lazić, Mladen and Vladimir Vuletić. 2009. The Nation State and the EU in the Perceptions of Political and Economic Elites: The Case of Serbia in Comparative Perspective, *Europe-Asia Studies*, 61, 6.
- Lazić, Mladen, Miguel Jerez-Mir, Vladimir Vuletić, and Rafael Vazquez-Garcia. 2012. Patterns of regional diversity in political elites attitudes, u: Best, Heinrich, Gyorgy Lengyel, and Luca Verzicheli (ur.). *The Europe of Elite*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Lazic, Mladen and Jelena Pesic. 2014. National and European Identities among Political Elites and Population in European Countries, u: Biti, Vladimir (ur.). *Reexamining the National-Philological Legacy*. Amsterdam, New York: Rodopi.
- Lerner, Daniel. 1958. *The Passing of Traditional Society*. Glencoe: Free Press.
- Malešević, Siniša. 2006. *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Malešević, Siniša. 2011. The chimera of national identity, *Nations and nationalism*, 17, 2.
- McClelland, David. 1967. *The Achieving Society*. New York, London: Free Press.
- Rostow, Walt. 1960. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. London: Cambridge University Press.
- Sen, Amartya. 1999. *Development as Freedom*, New York: Anchor Books.
- Sen, Amartya, Dreze, Jean and Jean-Paul Fittoussi. 2010. *Mismeasuring our lives: why GDP doesn't add up: the report*. New York: New Press.
- Shabad, Goldie and Kazimierz M. Slomczynski. 2010. National and/or European Identity: Political Elites and the Mass Public, u: Wesolowski, Włodzimierz, Kazimierz Slomczynski, and Joshua Dubrow (ur.), *National and European?* Warsaw: IFIS Publishers.
- Smelser, Niel J. 1959. *Social Change in the Industrial Revolution*. London: Routledge & Kegan Paul
- Smelser, Niel J. 1967. Processes of social change, u: Smelser, Niel J. (ur.). *Sociology: An Introduction*. New York: Wiley.
- Smith, Anthony. 1991. *National Identity*. London: Penguin Books.
- Smith, Anthony. 2009. *Ethno-symbolism and Nationalism: A cultural approach*. London and New York: Routledge.
- Wesolowski, Włodzimierz, Kazimierz Slomczynski and Joshua Dubrow. 2010. *National and European?* Warsaw: IFIS Publishers